

DE ARMENZORG IN HET ANCIEN RÉGIME EN DE 19e EEUW

DOOR

DR. F. G. C. BETERAMS
lid van de Maatschappij

Naar de algemeen geldende opvatting wordt de studie van de armenzorg in het Ancien Régime regelmatig beperkt tot deze van de H. Geesttafels, waarbij door de meer ingewijden deze van de Huisarmen wordt gevoegd. De opgave is evenwel veel omvangrijker én door het getal begunstigers, én door dit der begunstigden. Steun wordt inderdaad ook uitgedeeld aan de poorten van de kloosters, van de Duitse Orde, door begijnen, gasthuizen, godshuizen en particulieren, omdat ze, ingevolge Kristus' woord, de minsten van hun broeders moesten gedenken en aan hun overvloed deelachtig maken. Steun en onderstand worden derhalve verstrekt aan de ongelukkigigen van alle ouderdom, geslacht en staat. Kinderen en ouderlingen, zieken en gezonden, sedentairen en reizigers, leken en priesters, deftige burgers en gevangenen konden van de aalmoezen genieten, zodat we, buiten de H. Geesttafels en de Huisarmen, ook het O.L.V. gasthuis, Sint Juliaans, Sint Jacob, de godshuizen van de H. Drie-vuldigheid, Sint Pieters, Sinte Barbara en Oliveten, de kindertehuizen als Sint Jozef, Sinte Heilwig en het Blauwhuis, de Pixis cleri, de busse der arme gevangenen, ook het begijnhof met zijn onderafdelingen, als de Infirmérie, de Kiste en Leliëndaal, dienen te vermelden.

De oudste der caritatieve instellingen is ongetwijfeld deze der H. Geesttafels. De meeste inlichtingen hieromtrent moeten we evenwel putten uit de archieven van het dagelijks gebruik, omdat onze voorouders nalieten hun voorschriften te codifiëren, hun inrichting te beschrijven en hun evolutie aan te tekenen. Enkel roepen ze de aandacht in voor de ouderdom van de instelling. Daarom houdt het ook geen steek deze tot de Karolingische periode te willen terugvoeren of te beperken. Waarom niet tot de Merovingische? Feitelijk ontstond ze als godsdienstige organisatie op het moment dat armen en rijken samen in de schoot van de katholieke kerk aanwezig waren en de eersten de geschenken van hun bemiddelde medebroeders in ontvangst mochten nemen. Volgens deze gedachtengang is het logisch het werk te stellen onder het patronaat van de H. Geest, de «Pater paupe»

rum », de « dator munerum », de « consolator optime », zoals de hartstochtelijke sequentia van de Pinkstermis hem betitelt, wanneer in een latere periode een heilige met opvallende naastenliefde, als de H. Martinus, met die opdracht kon gelast worden. Vergeten we ten slotte ook niet dat de Romeinse wereld met zijn « panem et circenses » een armenzorg heeft gekend, zij het dan ook met welbekende, geïnteresseerde bedoeling.

Aanvankelijk bestond te Mechelen slechts één tafel. Deze vertakte in de eerste jaren van de 14e eeuw en wordt parochiaal, omdat de gemeente nieuwe gronden annexeerde binnen de muren en b.v. op Nekkerspoel, zodat naar alle waarschijnlijkheid een parochiale herinrichting of aanpassing plaats greep. De verspreiding over zeven parallelle inrichtingen vernietigt de eenheid en ipso facto alle gezonde controle. Want ieder verleent steun binnen zijn grenzen zonder rekening te houden met de menselijke scherpzinnigheid en het praktische vernuft. Want niet zelden gebeurde het dat echtelingen, maar vooral partners van een « faux ménage » in het ambtsgebied van twee parochies hun intrek namen en derhalve aan twee tafels aanschoven.

Anderzijds heeft het alle schijn dat bij de splitsing het patrimonium niet broederlijk werd verdeeld, doch eigendom bleef van de Sint Romboutsparochie. Daardoor ontvangt ieder H. Geesttafel met de eer ook de opdracht haar eigen financies te vergaren; daardoor echter worden haar behoeftigen, vooral aanvankelijk, in zeer geringe mate gesteund. Ze begeren dan ook onderstand van de rijkst voorziene tafel, die van haar kant de indringers wil weren. Later zullen alle parochiale instellingen de overvloedige behoeftigen uit hun gebied verdrijven, zodat deze ontneemden van alle steun worden beroofd, aangezien ze twee jaar in dezelfde parochie moeten verblijven om op onderstand aanspraak te mogen maken. Het systeem der borgbrieven bewijst overduidelijk de algemene verspreiding van deze gewoonte, zowel in de tijd als in de ruimte.

Dat is zo niet « de » reden, dan toch één der voornaamsten waarom de steden de Huisarmen in het leven riepen. Ook Mechelen huldigt de gedachte dat alle behoeftigen gelijkwaardig dienen behandeld en dat de geographische factor, t.t.z. de minder bedeelde parochie, geen determinerende invloed mag laten gelden. Als stichtingsdatum wordt veel te licht gewezen op de keizerlijke ordonnantie van 1531 met betrekking op Ieper, waarop voor Mechelen deze van 1545 zou volgen. Beider voorschriften zijn echter te punctueel en te omstandig om op een eerste experiment te wijzen. Ten andere, we vinden voor onze stad de reglementering van 1539 met buitengewoon rake aanwijzingen om-

trent haar bedoeling.

Het ontstaan dient gezocht in de 15e eeuw. Want we legden de hand op een verklaring van paus Innocentius VIII, die zich in 1485 verplicht acht het onderscheid tussen de oude en de nieuwe instelling in een scherp daglicht te stellen. Trouwens onze eerste rekeningen klimmen op tot 1499. Deze datum 1485, de verstrekte uitleg en de zekerheid dat de inrichting alsdan reeds enkele jaren fungeerde brengen ons dicht bij de datum 1445. Op dat ogenblik treft Mechelen met het kapittel van Sint Rombouts een akkoord om zelf de scholaster te benoemen, te betalen en integraal in te staan voor het lager en humanistisch onderwijs aan de Groot-school. Derhalve wordt de stad midden de 15e eeuw van haar macht en verantwoordelijkheid bewust en vindt ze het logisch, naast het onderricht, ook voor de openbare weldadigheid in te staan. Meer nog, de veralgemening van het onderricht is één van de scherpste wapens waarmee ze het pauperisme wenst te bekampen.

Daarom vat ze het plan op alle middelen te concentreren. De kloosters en de Duitse orde zullen haar het bedrag van de jaarlijks uitgekeerde steun overhandigen en de parochies alle beschikbare fondsen in diezelfde pool verenigen, ten einde een juist beeld te geven van de aanwezige middelen. Daarover regeren vier superintendenten als de wetgevende macht, die hun bevelen ter uitvoering aan de rentmeester doorsturen. In elke parochie steunen ze op intendenten, die de penningen verzamelen, op een bescheiden wijze de toestand van de behoeftigen onderzoeken, hun bevindingen aan de superintendenten mededelen en de toegestane onderstand op dezelfde manier uitkeren. Deze is uniform voor gans de stad: alle families met dezelfde lasten ontvangen dezelfde aalmoes, onverschillig de parochie die ze bewonen. Wie weet of de magistraten ook niet de gedachte koesterden aan hun centraal opzet ook de inkomsten van de H. Geesttafels te wijden.

Dergelijke rationele inrichting bood alle voordelen van evenredige, gekontroleerde en rechtvaardige bedéling. Maar de praktische verwezenlijking bleef uit. De vier superintendenten kwamen wel in functie, doch moesten hun actie schragen op persoonlijk fortuin, barmhartig medevoelen en de opbrengsten van wekelijkse en jaarlijkse bedeltochten. Ze beheerden hoofdzakelijk de fondaties. In werkelijkheid leefden nu in elke parochie — met uitzondering van O.L.V. over de Dijle, waar logisch werd gedacht — twee parallele instellingen, die beide jacht maakten op de aalmoezen en de rijke parochianen om als proviseur op te treden; die elkander in niets consulteerden, zodat bedrog en dub-

bele steun rijkelijk werden gespijsd. Het wordt derhalve zeer bedenkelijk een juist inzicht in het pauperisme te eisen, zelfs bij benadering het getal ondersteunden te bepalen, daar sommige parochies de armen afwisselend bedeeden. Overal blijken de middelen ontoereikend: ze zijn niet in verhouding tot de noodwendigheden.

Arme zieken mochten beroep maken op het O.L.V. gasthuis, dat einde 12e eeuw werd opgericht. Buiten het medische personeel namen geestelijken van beider kunne de dienst waar. Deze aanwezigheid gaf aanleiding tot weinig stichtende tonelen en schreeuwende misbruiken, zodat omstreeks 1400 de mannelijke bezetting geleidelijk uitstierf en door nonnen werd vervangen. Hun patrimonium ondervond de weerslag van de oorlogsomstandigheden en verminderde aanzienlijk in waarde. Daarom zou aartsbisschop Boonen in 1632 de reddende transactie voorstellen en in 1645 de definitieve zegepraal boeken. Hij schonk namelijk aan de gasthuisnonnen de inkomsten van de Ziekelieden, waar de melaatsen sedert de stichting in 1190 nooit talrijk aanwezig waren en wier zusters derhalve rijkelijk door het aardse leven wandelden. Hun vinnige weerstand bleek tenslotte onmachtig om het aartsbisschoppelijke plan te beletten, dat hun slechts een ruim jaargeld toebedeelde.

De verzorging van de ouderen van dagen berustte op de godshuizen die, met uitzondering van Sinte Catharina, gesticht in 1348, allen in de 15e eeuw ontstonden. Hun patrimonium liet geen uitgebreide actie toe, zodat ook hier een tekort dient aangestipt. Denkelijk ingevolge het experiment met de Huisarmen gelukt de stad erin voor allen één reglement in te voeren, dat een minimum van eenvormigheid verzekert en het beheer der goederen door proviseurs en rentmeesters afkijkt op dit van de Huisarmen en de H. Geesttafels.

De arme, verlaten kinderen en de vondelingen worden ondergebracht in Sint Jozef en Sinte Heilwiggesticht, het Blauwhuis en O.L.V. ter Engelen. Alle inrichtingen zijn privaat, want de stad kwam niet tot de conclusie om, zoals voor het onderwijs, de taak in handen te nemen. Waar ze het toch deed voor de vondelingen, gaf ze zo spoedig mogelijk de bedrijvigheid over aan particulieren, die eventueel op haar steun mochten rekenen.

Ook de archieven van het begijnhof behoren aan de commissie van Openbare Onderstand, ten minste voor zover ze werden overgemaakt, omdat deze instelling zich ook aan de verzorging van zieken en armen heeft gewijd.

Op algemeen plan werd de begijnenbeweging reeds bestudeerd door pater A. Mens, die onderlijnt dat ze omstreeks 1215 welig

in onze gewesten bloeide, zonder zich definitief uit te spreken over het land van herkomst en de periode van hun ontstaan. Naar een anoniem handschrift, bewaard onder Nr 9443 in ons fonds, kwam de instelling uit Praag, waar een Griekse bisschop de koningin en haar beide dochters — van zeer wankele gezondheid — een middel aan de hand deed om hun diepe godsdienstzin te belijden en te beleven buiten de gestrengte statuten der kloosterorden. De naam van hun volgelingen zou afgeleid zijn van een syrisch woord, dat dienstmaagd betekent, terwijl hun communautiteit « Ten honderd cellen » werd betiteld.

Op lokaal plan vatte pastoor De Ridder de studie aan, doch beperkte ze tot een fragmentarisch onderzoek van de verschillende instellingen, zodat hij niet wijs geraakte uit de opeenvolging van de begijnhoven. De filiatie is nochtans zeer eenvoudig. Het begijnhof ontstond te Mechelen in 1207 in de Begijnenstraat, waar de leden, buiten het dagelijks gebed, aan de verzorging der armen en priesters op rust hun tijd besteedden, wat van meet af het Corpus, de Infirmierie en de Kiste duidelijk aftekent.

De nieuwe stichting kende een vlug en buitengewoon succes. De godvruchtige vrouwen mochten in hun eigen huis of dit van hun ouders overnachten en slechts voor de gezamenlijke activiteiten het godsdienstig centrum vervoegen. Ingevolge dit succes rijst weldra de traditionele vraag omtrent de primauteit van het geestelijk of het wereldlijk gezag. De begijnen houden het voor de kerkelijke rechtspraak en om deze keuze een daadwerkelijke uitbeelding te geven verlaten ze omstreeks 1259 de stad en betrekken een hof extra muros, het huidige klein begijnhof. De groei van Mechelen eist de aanleg van een ruimere vestingsmuur. Het begijnhof wordt ingesloten, want een charter van 1272 spreekt ervan als « binnen Mechelen ». Onverwijld zou de oude twistvraag opnieuw gesteld worden. De vroede vrouwen voorkwamen de moeilijkheden met in 1271 extra muros de grond aan te kopen, waar het nieuwe hof in volle breedte kon verrijzen. Kiste en Infirmierie kregen niet alleen speciale gebouwen, doch ook een leprozerie werd ingericht, gezien een dokument van 1294 een « nova leprozaria » vermeldt.

Het vroegere begijnhof bleef bezet met oude en zieke begijn-tjes, die zo gezegd hun woonst niet konden of wilden verlaten. De directie droeg er evenwel zorg voor de vacante plaatsen regelmatig aan te vullen om binnen de stadsmuren, naar het voorbeeld van de kloosters, over een veilig refugium te beschikken.

Tevens werd de kwestie geregeld tussen beide Infirmierieën en Kisten, vooraleer ze tot spijtige meningsverschillen aanleiding had kunnen geven. Deze van het nieuwe hof genieten de voor-

keur, de andere ontvangen met een jaarlijks pensioen het verbod nog goederen aan te nemen, tenzij de weldoener het uitdrukkelijk verlangt.

Nauwelijks waren de moeilijkheden van bouw en verhuis achter de rug en vergeten of een dogmatische kwestie beloert het voortbestaan van gans de begijnenbeweging. Verkeerde opvattingen en discussies onder de Duitse nonnen over de H. Drievuldigheid, de sacramenten en de godheid verplichten de paus tot ingrijpen. De begijnen worden afgeschaft. Mechelen verzet zich en gezien ze de ketterse stellingen nooit hebben verdedigd of aangekleefd mogen ze in 1319 in volle gewetensrust hun verkozen levenswandel voortzetten. Deze duurt ongestoord tot 1572, wanneer de Spaanse verdedigers van het orthodox geloof en de katholieke godsdienst het mooie begijnhof met de inboedel maar voor de helft verwoesten, terwijl de Calvinistische aanval van 1580 het geheel verdelgt, t.t.z. wat na de vorige aanval nog recht was gebleven.

De nonnen zochten hun toevlucht op het Keizershof, binnen de stadsmuren, waar ze definitief hun intrek wensten te nemen. Philips II was er evenwel niet voor te vinden, doordat de onvruchtbare kerkelijke goederen intra muros nog zouden aangroeien. Het begijnhof drong aan, gezien de voorschriften van het concilie van Trente een verblijf binnen de wallen oplegde. Het vond de gelukkige oplossing met het voorstel zijn 1500 begijnen onder te brengen in een onbewoond stadskwartier met vervallen huizen. Philips II kon zijn toestemming onmogelijk langer weigeren in 1596. De bouw werd aangevat en zou nog tijdens de regering van de aartshertogen voortduren.

De Infirmerie, de Kiste en Leliëndaal, alsook het Klein Begijnhof, hebben elk een onafhankelijke inrichting met twee meestersessen, twee proviseurs en één rentmeester, die regelmatig verslag heeft uit te brengen aan de directie van het corpus. Buiten de wereldlijke personaliteiten omvat deze vier grootmeesteressen om de onvergaarde conventen te beheren en toezicht uit te oefenen over de drie vergaarde. Hun invloed zou in de loop van de 16e eeuw verhogen, wanneer ook de drie pas vermelde instanties rechtstreeks geen onroerende goederen mogen aanvaarden.

Deze grootmeesteressen waken erover dat alle begijnen bij hun intrede het statutair bedrag aanbrengen of met hun werk hun onkosten weten te dekken, doch in dit geval een stevige borg aanwijzen om eventueel tijdens de drie eerste jaren het tekort aan te passen en alle risico's uit te schakelen. Anderzijds — en in tegenstelling met de praktijken van de H. Geestafels — vol-

staat het jaarlijks budget niet om de uitgaven te dekken. Het tekort loopt wel nooit onrustwekkend op, maar toch springt het verschil aanstonds in het oog. De H. Geesttafels zorgden er voor uitgaven en onderstand volgens de inkomsten te regelen en er zorgvuldig over te waken altijd een batig saldo te presenteren om gestadig het patrimonium te laten aangroeien.

Deze traditionele stelregel zou maar veranderen met de inval der Fransen. Dezen lieten de oude besturen onaangeroerd op voorwaarde hun jaarlijks verslag uit te brengen. Onmiddellijk noteren we in de rekeningen: de uitgaven overtreffen de inkomsten, een werkelijkheid waaraan de weerstand tegen de nieuwe meesters niet vreemd schijnt te zijn. Pas op 16 Vendémiaire jaar V wordt de kommissie der burgerlijke gasthuizen en godshuizen ingericht om, op 17 Frimaire jaar VI, officieel haar eerste vergadering te houden.

Haar taak schijnt hopeloos. De stad is ingevolge de oorlogsomstandigheden erg vervallen. De Grote Raad en zijn magistratuur verdween; aartsbisschop, kanunniken, kloosterlingen en seculiere geestelijkheid waren ondergedoken, verdreven of gevangen; de kanongierterij sloot haar poorten, terwijl de stad werd getroffen door een belasting, die proportioneel en hoofdelijk, deze van Brussel sterk overtrof. In het gunstigste geval hadden de caritatieve inrichtingen geen schulden, maar alle gebouwen verkeerden in verval.

Om deze materiële en financiële moeilijkheden het hoofd te bieden moeten de nieuwe kommissieleden drastische maatregelen uitvaardigen. De uitgaven zullen verminderen! Hier vinden ze daadwerkelijk baat bij de invoering van het eenvormig pensioen voor alle verpleegden, waarbij de begijnen niet minder dan de helft van hun uitgaven zullen ontberen. Om gezonde, humanitaire beweegredenen zenden ze de jongens van Sinte Heilwig huiswaarts met een onderstand voor de ouders. De inkomsten zullen vermeederen! De huurprijzen worden opgedreven, de nalatige pachters opgespoord, daar ze niet regelmatig betaalden of het land als hun eigendom bewerkten. De belangrijkste besparing kwam evenwel voort van de centralisatie der instellingen: één voor de mannen, één voor de vrouwen. Werd het voordeel van meet af ingezien, dan bleek de verwezenlijking uiterst moeilijk en zou in 1809 pas gelukt worden, omdat zowel de regering als het stadsbestuur op één der gebouwen beslag legden, nu eens om een bedelaarsgesticht, dan weer een militair hospitaal in onder te brengen.

Buiten deze moeilijkheden dienden de kommissieleden nog af te rekenen met de naijver van het Bureel van Weldadigheid, dat

haast even vlug als de eerstgenoemde voor de volwassenen werd opgericht. Zijn uitgaven moeten gedragen worden door de speciale belasting van 10% op de openbare gemakkelijkheden. Dit wankele budget bleek onvoldoende en het bureel loerde begerig naar het bezit van de H. Geesttafels, Huisarmen en Fondaties, zonder zich af te vragen of deze vroeger die kategories armen wel steunde. Na een weinig verkwikkend duel sleepte het deze goederen tot zich. Dergelijke betreuenswaardige oplossing belet verder alle hartelijke betrekkingen tussen beide instanties, die getrouw een koele deftigheid bewaarden.

Spijts alle besparingen bleef de geldnood immer kritiek, te meer daar de verzorging der vondelingen arrondissementeel werd ingericht, veel gelden opslorpte en op een concurrentie met Antwerpen uitliep. De Nederlandse periode huldigt dezelfde spaarzame administratie, gekenmerkt door haar zorg, eenvoud en praktische voorschriften. Zelfs gaat ze aan kulturele en historische vraagstukken haar aandacht wijden. De financiële opluchting komt pas in de Belgische periode, door een voordelige verkoping van gronden aan het jong departement van de Spoorwegen. De balans was in evenwicht. De heroïsche periode was geëindigd. De administratieve werd ingeluid.